

З історії аграрних наук

Віктор ВЕРГУНОВ,
член-кореспондент Національної академії
аграрних наук України,
директор Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки НААН

Минулого року в Національній академії аграрних наук України було широко відзначено 130-річчя вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Початок її формування як галузі знань пов'язують із виходом у 1883 році фундаментальної праці «Русский чернозем» видатного вченого, професора Василя Докучаєва. Відтоді сільськогосподарська наука (за тогочасним визначенням – агрономія) почала переходити з розряду виключно прикладних до фундаментальних наук, а відтак на новий, вищий рівень вийшов науковий супровід розвитку аграрного сектору – провідної галузі економіки багатьох країн, основи основ продовольчої безпеки, а отже, й державності.

У 2012 році вперше за період незалежності експорт продукції агропромислового комплексу сягнув 26% у загальному обсязі, або 17,9 мільярдів доларів. Це більше, ніж відповідний показник традиційно провідного експортера – чорної металургії, частка якого становила 22%. Цей вагомий результат і торішній рекордний урожай активізували дискусії про оптимальні моделі ведення сільськогосподарства. Варто нагадати: свого часу поштовхом для таких дискусій став Указ Президента України №

1529/99 від 3 грудня 1999 року «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування та розвитку аграрного сектору економіки на засадах приватної власності».

Вважаю, що в цій ситуації ідеї та конкретні пропозиції, насамперед від науковців і зацікавлених виробників, слід розглядати крізь призму історичного досвіду реформування аграрного сектору. Необхідність звертатися до минулого ось так мотивував найвидатніший учень В. Докучаєва академік Володимир

Вернадський: «Кожне покоління наукових дослідників шукає і знаходить в історії науки відображення наукових течій свого часу. Рухаючись вперед, наука не тільки створює нове, а й неминуче переоцінює старе, пережить».

Під таким кутом зору варто згадати результати запровадження столипінської аграрної реформи, яка охоплювала 85% теперішніх українських земель і була однією з найяскравіших сторінок в історії вітчизняної сільськогосподарської справи.

Свій шлях – золота середина

Реформу готувало Міністерство землеробства та державних маєтностей Росії, але її основним ідеологом і генератором був прем'єр-міністр Петро Століпін. Згідно з Указом «Про доповнення деяких постанов чинного закону, що стосується селянського землеволодіння й землекористування» від 9 листопада 1906 року, підписаним Миколою II за поданням П. Століпіна, передбачалося вжити заходів, що поділялися на 3 групи:

- виділення селян з общин і закріплення за ними землі у приватну власність;
- створення хутірського і відрубного господарства;
- переселенська політика.

Реалізація цих заходів була тісно пов'язана із Селянським банком, кооперативним рухом, новими виробничими відносинами на селі, агро-

культурою тощо. Всупереч поширеним тоді ідеям націоналізації землі П. Століпін висунув ліберальну доктрину поступової ліквідації сільської общини, розвитку приватної власності на селі та досягнення на цій основі економічного піднесення. Свою позицію аргументував так: «...Не можна любити чуже на рівні зі своїм і не можна обходити, покращувати землю, що перебуває в тимчасовому користуванні, на рівні зі своєю землею...». Він також не раз підкреслював, що селянин повинен обрати той спосіб землекористування, який йому найбільше до вподоби.

Указ від 9 листопада 1906 року вніс корективи до положень попередньої, найвизначнішої реформи (1861) щодо общини і общинної власності. Якщо досі община вважалася власником надільної землі і право користуватися нею належало всім її членам, то з 1906 року селяни могли самочинно виділити відповідний земельний наділ.

Аграрна реформа передбачала створення земельного фонду й передачу з нього землі селянам за такою схемою: спочатку земельну ді-

лянку селянину надавати тимчасово, а згодом – закріпити за ним площу, вирізану з державних угідь, забезпечивши водою та іншими необхідними агрокультурними умовами. Отже, поряд із общиною постав би заможний селянин, справжній господар землі. У своєму подальшому розвитку селянські господарства мали трансформуватися у фермерські, орієнтовані на ринок. Новий аграрний лад у країні П. Століпін убачав у створенні системи дрібних і середніх фермерських господарств і невеликих дворянських садиб, об'єднаних місцевим самоврядуванням.

Фахівці й досі по-різному оцінюють столипінські аграрні реформи. Дехто вважає, що в реформуванні села провідною була модель американського фермерства, бо передбачала вихід селян із общин і створення хутірських господарств. Інші, навпаки, дотримувалися думки, що було обрано прусський варіант, коли зберігається поміщицьке землеволодіння. Більше логіки в думці, що завдяки П. Століпіну обрали своєрідний вітчизняний шлях, коли поєднувалися елементи обох згаданих

напрямів розвитку землеробства. Цей шлях ґрунтувався на чотирьох устроях: державному, общинному, великому приватному та сімейно-трудовому (малому приватному). Тож економіка ведення сільського господарства ставала багатокладною, завдяки чому й забезпечувався прогрес у аграрній сфері.

Запропоноване П. Столипінінм реформування аграрного сектору, яке водночас передбачало й важливі зміни в політичних відносинах на місцях, викликало спротив придворних кіл країни та деяких революційних партій. Як згодом писала донька П. Столипіна Марія Бок-Столипіна, «проведенням хутірської роботи, коли кожен селянин ставав

маленьким поміщиком, знищувалася партія соціал-революціонерів. Тому зрозуміле їхнє прагнення зупини-

ти реформу...». Й тому на Столипіна було здійснено 11 замахів, останній із яких у 1909 році став фатальним...

Мовою цифр і фактів

Вихід селян із общин. Від початку 1906 року до 1 травня 1915 року із селянських общин семи українських губерній вийшло 468 тисяч дворів, які отримали у приватну власність 2 мільйони 794 тисячі десятин угідь, або 30,2% від загальної площі общинної землі. Характерно, що 57% селян по всій імперії, які залишили общини й закріпили землі у приватну власність, становили українські землероби. Хоча вартість на землю була для них вищою, ніж в інших регіонах імперії. Ті, хто не зміг відразу заплатити, брали кредит у Селянському банку, зокрема на 20 років під 1,5% річних.

Селянський банк. За три десятиріччя свого існування від 80-х років XIX століття на час столипінської реформи в Селянському банку істотно змінився соціальний склад клієнтів. Спочатку це були общини та товариства, а потім приватні селяни. За період 1909–1912 років перші отримали 2,35 мільйона, а другі — 2,9 мільйона десятин землі. Водночас збільшилися розміри ділянок одноосібників, середня площа яких протягом 1908–1913 років збільшилася з 10 до 18 десятин. Для цього земельнопорядна комісія Російської імперії тільки упродовж 1906–1910 років виділила 9 230 725 карбованців (на той час корова коштувала 5–6 крб.). Всього за роки реформи селяни за допомогою банку отримали майже 10 мільйонів десятин землі.

Орендні відносини. У період столипінської реформи збереглася практика оренди землі. До 1917 року 43,2% селянських господарів України були в орендних відносинах, що охоплювало 6 мільйонів 287 тисяч десятин землі. Щоправда, поширення цієї практики було нерівномірним, наприклад, у Волинській губернії лише 3,1% селянських дворів віддавали частково або всю землю в оренду.

Хутірські та відрубні господарства. Основним їхнім завданням стала ліквідація багатосмужжя і че-

резсмужжя. Найактивніше практикували розселення по хуторах на Житомирщині, а також у Волинській губернії. В окремих повітах частка цих господарств сягала 80%. На початок 1916 року в українських селах налічувалося 440 тисяч хутірських і відрубних господарств, або 13% від загальної кількості селянських дворів.

Селянська кооперація. Спочатку сільськогосподарські кооперативи створювалися за ініціативою урядових інструкторів з допомогою позик Державного банку. Згодом їх опорою стали земські каси дрібного кредиту і системи селянської кредитної кооперації. Як наслідок, упродовж 1906–1911 років їх кількість сягнула 4 715. Водночас із споживчою розвинулася й кредитна кооперація. Це дало поштовх до появи м'ясо-молочних та маслобробних артілей, споживчих лавок, селянських артільних молочних заводів. До жовтня 1917 року в українському селі функціонувало близько 20 тисяч різних виробничих кооперативів. Цей досвід кооперації нині застосовується у Швеції, Фінляндії, Австрії, Бельгії, Канаді, Голландії та інших країнах.

Агрокультурні заходи. Столипінська реформа спонукала активізувати підготовку фахівців і поширення через них аграрних знань серед сільського населення й тим самим підвищувала ефективність сільськогосподарського виробництва. При галузевих освітніх закладах почали створювати спеціалізовані науково-дослідні поля і станції. Усе разом змінювало й інфраструктуру українського села: будували шосейні дороги, мережу складів і сховищ, створювали постачальні організації для забезпечення селян сільськогосподарськими машинами, знаряддями праці та будівельними матеріалами.

Переселенська політика. Згідно з Указом від 10 березня 1906 року переважно на добровільних засадах селяни почали переселятися до Си-

біру, Середньої Азії та Кавказу, щоб отримати або збільшити свої земельні володіння. Протягом 1906–1910 років переселилося понад 2,5 мільйона осіб. Їх забезпечували безкоштовним медичним обслуговуванням. Проїзд переселенцю коштував лише четверту частину тарифу, а дітей до 10 років провозили безкоштовно. Найбільше (1 мільйон) українців виїхало до Сибіру. Проте однозначно успішною цю практику назвати не можна. Частина переселенців, найчастіше з вини відповідальних з боку влади за виділення землі, повернулася назад.

Результати реформування.

Одним із показових результатів столипінської реформи стало збільшення урожайності за період з 1906 до 1915 року на 14%, а в деяких губерніях — на 20–25%. Загалом урожай основних зернових культур у 1911 році сягнув чотирьох мільярдів пудів, що вдвічі більше, ніж в останні десятиріччя XIX століття. Це перевищувало сукупні показники США, Аргентини та Канади. Завдяки підвищенню врожайності й збільшенню посівних площ із Миколаєва до Англії, Франції, Норвегії, Бельгії, Німеччини, Голландії, Італії, Австрії, Іспанії, Тунісу відправлялося 90% загального експорту озимої пшениці Російської імперії. За цей період збільшилося також поголів'я коней на 37%, а великої рогатої худоби — на 63%. Ще одним свідченням зміцнення та розвитку сільського господарства України можна вважати накопичення коштів селянами в ощадних касах. Якщо в 1905 році сума їхніх внесків становила 11 мільйонів 115 тисяч карбованців, то в 1914-му — 14 мільйонів 278 тисяч.

Висновки та уроки

1. Без повноцінного функціонування фінансової установи на кшталт Селянського банку, що виділяв кошти не тільки на створення фермерських господарств, а й на розвиток соціальної інфраструктури села, тим самим розв'язуючи проблему забезпеченості його трудовими ресурсами, неможливо успішно провести будь-яку аграрну реформу в Україні.

2. Необхідно чітко законодавчо визначити розмір земельного наділу для створення селянсько-

го та фермерського господарства, звільнивши його господаря протягом перших 2–3 років від податків і встановивши розмір оподаткування після вказаного періоду господарювання.

3. Потрібно надати правове забезпечення розвитку різноманітних форм власності на селі (державній, кооперативній, приватній, сімейно-трудої) і гарантувати селянину право вибору. При цьому, враховуючи психологію сільських

трудівників, головну увагу слід зосередити на приватній формі власності.

4. Конче потрібно відродити сільськогосподарську кооперацію на селі (маслоробні, круподерні, олійниці, міні-хлібопекарні, сироварні, м'ясокопильні тощо).

5. Щоб земля не стала об'єктом спекуляції, слід законодавчо відпрацювати весь правовий механізм у разі прийняття рішення щодо її продажу населенню.

Великий французький філософ Жан-Жак Руссо писав: «Єдиний засіб утримати державу в стані незалежності від будь-кого є сільське господарство. Володійте ви хоч усіма світовими багатствами, але якщо вам нічим харчуватися, ви залежите від інших. Торгівля створює багатство, проте сільське господарство забезпечує свободу». Такої само думки був і П. Століпін, вважаючи, що збільшення експорту продукції аграрного сектору сприяє досягненню економічного процвітання не тільки в аграрній сфері, а й у країні загалом. 1914 року Росію

відвідала німецька делегація під керівництвом професора Аугагена з метою вивчення особливостей століпінської реформи. У її звіті уряду зазначалося, що після завершення цієї земельної реформи війна з Росією буде не під силу жодній державі й через 10 років наздогнати Росію буде неможливо. Реформа ж упроваджувалася до осені 1917 року, конкретніше – до прийняття 8 листопада 1917 року ленінського Декрету про землю, наслідки якого нам добре відомі...

Уроки століпінської аграрної реформи не втратили актуальності й

досі. Ідеться про її фінансове, організаційне та юридичне забезпечення, «онаучування» селянина і всіх, хто займається аграрним виробництвом. Тоді відкрилися численні професійні курси, школи та училища, було створено дієву мережу галузевих дослідних інституцій із регіональною координаційною системою, за моделлю якої українська аграрна наука працює й донині. Особливо важливо (як це добре розумів П. Століпін) відновити ключову роль місцевого самоврядування, що має стати рушійною силою всіх змін не лише на селі, а й у суспільстві загалом.

«Осушені» бюджети — заболочені гектари

Зенон МИХЛИК
(Тернопільщина)

На Тернопільщині, як свідчить статистика, кожен п'ятий гектар сільськогосподарських угідь осушується закритим гончарним дренажем. Яка віддача? Хоч як прикро, відомостей немає, бо ж не звітують про це ні сільські ради, ні орендарі чи пайовики. Свого часу в галузь держава вклала 271 млн. гривень, спорудивши розгалужену інженерну інфраструктуру внутрігосподарських меліоративних систем: 2253 гідротехнічні споруди (мости, трубчаті переїзди), а також осушувальні й провідні канали протяжністю 3240 кілометрів.

– Побудовані системи раніше ми передавали на баланс колективним господарствам, які обслуговували їх власними невеликими бригадами, – ділиться інформацією начальник відділу експлуатації водогосподарських об'єктів Тернопільського обласного управління водних ресурсів Сергій Бліндар. – Коли ж господарства реформували, землю розпаювали, майно поділили, то ці об'єкти меліорації стали не тільки нічийними, а й, на превеликий жаль, приреченими на занепад. У 2003 році Кабмін України начебто знайшов вихід: дозво-

лив безоплатно передати їх територіальним громадам сіл і селищ. Передати-то передали, але...

Судячи з нинішнього стану справ, таке рішення уряду було малоефективним. Наприклад, на Тернопільщині інженерна інфраструктура, яка «відповідає» за регулювання водного режиму на 165 тисячах осушуваних гектарів, перейшла під опіку 433 сільських рад області. Послугуються нею майже 50 тисяч власників та користувачів земельних на-

Осушення перезволожених земель на Тернопільщині велося ще за часів Австро-Угорщини. До сьогодні діє гончарний дренаж, побудований ще в XIX столітті у селах Гончарівка Монастирського і Личківці Густинського районів